

ՍԱՄՈՒԷԼ ԱՆԵՑՈՒ ԺԱՄԱՆԱԿԱԳՐՈՒԹԵԱՆ ՀԱՅՐԱՊԵՏ ՎԱՐԴԱՊԵՏԻ ԸՆԴՕՐԻՆԱԿՈՒԹԻՒՆԸ

ԿԱՐԷՆ ՄԱԹԵՒՈՍԵԱՆ
ammomik@hotmail.com

ԺԲ. դարի հայ մատենագրութեան նշանաւոր հեղինակներից է Սամուէլ Անեցին՝ Անիի Կաթողիկէ Եկեղեցու երէցը, ԺԱ.-ԺԲ.դդ. նշանաւոր մատենագիր-փիլիսոփայ Յովհաննէս Սարկաւազ Վարդապետի աշակերտը: Անեցին հայ մատենագրութեան մէջ նշանաւոր է իր Ժամանակագրութիւնով, որը կազմել է Հռոմկլայում աթոռակալող Կաթողիկոս Գրիգոր Գ. Պահլաւունու (1113-1166) պատուէրով: Ժամանակագրութիւնն աւարտուել է 1163 թուականով, ինչը երեւում է այս աշխատութեան մեզ հասած հնագոյն ընդօրինակութիւնից (Մատենադարան, ձեռ. թիւ 5619), որը կատարուել է 1176ին, Կամրջաձորի վանքում:

Սամուէլ Անեցու Ժամանակագրութեան ձեռագրերը հեղինակային բնագրից բացի պարունակում են յետագայի գրիչների կատարած բազմաթիւ ընդմիջարկութիւններ ու յաւելումներ: Արշակ Տէր-Միքելեանը 1893ին Վաղարշապատում ձեռքի տակ ունենալով 14 ձեռագիր (մեծագոյն մասը՝ Ժէ. դ.) Անեցու երկը հրատարակել է դրանցում եղած յաւելումներով¹:

Ժամանակագրութեան ամենավաղ՝ հեղինակի ապրած դարաշրջանի երեք ձեռագրերի (Կամրջաձորի, Հռոմոսի, Անիի օրինակների) ուսումնասիրութիւնից, պարզ դարձաւ, թէ տեղեկութիւնների ինչ պաշար է ներկայացրել անեցի պատմիչը²: Դրանից դուրս եղած նիւթը տարբեր ժամանակ կատարուած յաւելումներ են, որոնց մէջ աւելի մեծ հետաքրքրութիւն են ներկայացնում վաղ թուագրուող ձեռագրերի տուեալները:

Այս տեսակէտից ուշադրութեան է արժանի Մատենադարանի թիւ 1897 ձեռագիրը, որը Անեցու Ժամանակագրութիւնով սկսուող ժողովածու է, Հայրապետ Վարդապետի ընդօրինակութեամբ: Այս ձեռագիրը Տէր-Միքելեանի ձեռքի տակ եղած մատենաներից ամենահին օրինակն է եղել, սակայն հրատարակչի պատշաճ ուշադրութեանը չի արժանացել: Դրա պատճառը թերեւս այն էր, որ ձեռագրում եղած տեղեկութիւնները:

որ միւս մատեանների համեմատ աւելի համառօտ են եւ որոշ հափով տարրեր: Այս մատեանի ունեցած տարրնթերցումների միայն մի մասն է տեղ գտել Տէր-Միքելեանի հրատարակութեան տողատակերում:

Տէր-Միքելեանը առաջարկում է ձեռագիրը (որը էջմիածնի մատենադարանում 1695 թուահամարն ունէր) ներկայացնում է հետեւեալ կերպ. «քառածալ, թղթեայ, բոլորագիր եւ վնասուած, պարունակում է եւ պատճառ սահմանաց գրոցն...: Ունի եւ համառօտ յուշագրութիւններ. Հայրապետ վարդապետ եւ մեղապարտ գրիչ յիշեցօք ի Քրիստոս...:

Այս օրինակն հասցնում է մինչեւ 1179 թին, ունի լաւ ընթերցուածներ եւս, սակայն շատ պակասաւոր է եւ յաճախ խառն»³:

Ձեռագիրը հրատարակչին պակասաւոր է թուացել այն պատճառով, որ միւս մատեաններում Անեցու բնագիր մուծուած յաւելումները շատ աւելի մեծածաւալ են, մինչդեռ այստեղ ժամանակագրական միաւորներն աւելի փոքրաթիւ են:

Մատենադարանի ձեռագրացուցակում այս մատեանի գրչութեան ժամանակ է համարուում ԺԳ. դարը⁴, թէեւ Հայրապետ Վարդապետի թողած յիշատակագրութիւններում ժամանակի ու տեղի վերաբերեալ որեւէ նշում չկայ: Արտաշէս Մաթեոսեանը դրանք հրատարակել է ԺԳ. դարի անթուական յիշատակարանների շարքում⁵: Վազգէն Յակոբեանը ձեռագիրը համարել է Անեցու ժամանակագրութեան երկու հնագոյն ձեռագրերից մէկը⁶:

Ժամանակագրութեան սկիզբը թերի է. պակասում է առաջին թերթը: Տեքստը սկսւում է «...թուակոխեսցուք ձեռնրտու ունելով զնոսա, զԵւսեբի ասեմ...»⁷ եւ աւարտւում Անեցու հնագոյն ձեռագրերից յայտնի վերջին՝ Ներսէս Շնորհալու մահուան եւ Գրիգոր Տղայի աթոռակալութեան մասին տեղեկութեամբ: Գրչական ակնառու միջամտութիւններ չունի. Հայրապետի գրածն անխաթար է պահպանուել: Սակայն ի տարբերութիւն հնագոյն ձեռագրերի, այս մատեանը պատկանում է յաւելումներ պարունակող խմբին. կա՛մ նախօրինակն արդէն այդպիսին է եղել, կա՛մ Հայրապետ Վարդապետն է այդ փոքր յաւելումների հեղինակը: Նա ոչ միայն մի քանի նոր տեղեկութիւններ է մուծել, այլեւ որոշ դէպքերում Անեցու տեղեկութիւնները վերաշարադրել կամ դրանց բացատրական բնոյթի յաւելումներ է կատարել: Դատելով Հայրապետի յիշատակագրութիւններում առկայ որոշ արտայայտութիւններից՝ «շարագրեցի զնոսա ի շահ եւ ի յաւգուտ մանկանց եկեղեցոյ..., յիշեայ, ով պատուական վերձանող եղբայր..., ով աստուածասէր ընթերցող ուսմամբ»⁸, կարելի է ենթադրել, որ յաւելումների հեղինակը հենց ինքը՝

Հայրապետ Վարդապետն է: Այսինքն, գուցէ «ուսմամբ» ընթերցողների գործը հեշտացնելու համար նա Անեցու յայտնած տեղեկութիւններին փոքրիկ բացատրական յաւելումներ է արել: Սակայն, եթէ անգամ նրա օգտագործած նախօրինակն ունեցել է այդ յաւելումները, որն այս պահին անհնար է ճշտել, մի հերթական «Անանուն» հեղինակ երեւան չբերելու համար - թէկուզ որոշ վերապահումով - յաւելումների հեղինակին այսուհետեւ կը կոչենք հենց Հայրապետ Վարդապետ անունով:

Ձեռագիրն ի տարբերութիւն Անեցու ժամանակագրութեան միւս, հիմնականում փոքրաչափ մատեանների, բաւական մեծ թերթերի վրայ է գրուած (25,5x16,5սմ), սիւնակները լայն են, տեքստը՝ դիւրընթեռնելի:

Թիւ 1897 մատեանի բնագիրը հնագոյն ձեռագրերից նաեւ այլ տարբերութիւններ ունի, օրինակ, Բագրատունեաց անկման նշումից յետոյ Անեցու՝ ժամանակագրական աղիւսակի մէջ գրած փոքրիկ «ողրն» այստեղ իսպառ բացակայում է (էջ 68ա): Գրիչը երբեմն այնքան էլ չի խորացել գրուածի բովանդակութեան մէջ եւ «Սկիզբն շրջանի Շ եկին»⁹ հատուածի փոխարէն գրում է. «Սկիզբն Մ եկին շրջանի» (էջ 71ա):

Ծանօթանանք յաւելումներից մի քանիսին: Բնագրային տեղեկութիւնը՝ «Խզըլն էառ զԼաւոէ եւ զուխտսն սուրբ», շարունակուած է՝ «զՀաղրատ եւ Սանահինն այրեաց» (71բ): Նոյն էջում գրիչը գանց է առել կամ վրիպել Անեցու նշումը՝ «ՇԾԹ մեռաւ Մանուէլ ամիրայն Անւոյ», իսկ դրա փոխարէն ունի նոր նշում Հայոց ՇԿԲ (1113) թուականի դիմաց՝ «Մերժեցան ի հայրենեաց որդիքն Կիրիկէի» (էջ 71բ):

Մինչ այժմ այս տեղեկութիւնը յայտնի է եղել ԺԳ. դարի երկրորդ կէսի գործիչներ Ստեփանոս Օրբէլեանի եւ Մխիթար Այրիվանեցու ժամանակագրութիւններից: Օրբէլեանն ըստ էութեան շարունակել է Անեցուն (ժամանակագրութեան նրա օգտագործած օրինակը հասել է մինչեւ 1193), եւ յայտնի է, թէ արդեօք հենց ինքն է հեղինակային մասում լրացումներ կատարել: Մեր նշած տուեալը նրա մօտ այսպիսին է. «ՇԿԲ յայսմ ամի մերժեցան ի հայրենիս յիրեանց որդիքն Կիրիկէի»¹⁰: Նոյն տեղեկութիւնը մեր ձեռագրին աւելի հարազատ շարադրմամբ տեղ է գտել նաեւ Այրիվանեցու մօտ՝ 1111-1121ի դէպքերի հատուածում՝ «Մերժեցան ի հայրենեաց որդիքն Կիրիկէի թագաւորի»¹¹:

Փաստօրէն, մի տեղեկութիւն, որը մինչեւ այժմ յայտնի էր Օրբէլեանի ու Այրիվանեցու հեղինակութեամբ¹², մուծուած է եղել նաեւ Անեցու ժամանակագրութեան Հայրապետ Վարդապետի ընդօրինակութեան մէջ: Դրանից դատելով ներկայ ձեռագիրը կարող է լինել ամենավաղը ԺԳ. դարի գործ:

Հստ հնագոյն ձեռագրերի՝ Անեցին գրել է. «ՇՁԸ (1139) շարժմամբ կործանեցաւ Գանձակ քաղաք»¹³, հրատարակութեան մէջ, ըստ յետագայի յաւելումների, շարունակուած է՝ «եւ սուրբ վարդապետքն՝ Գրիգոր եւ Սարգիս՝ ընկղմեցան եւ եկեղեցին Հաղբատայ փլուզանի եւ ի նոյն ամի Խարասնդոտն զԻւանէ եհար ի Գանչէնքն»¹⁴: Հայրապետ Վարդապետի ձեռագրում նոյն հատուածը՝ աղիւսակներից աջ՝ «ՇՁԸ (1139) շարժն սաստիկ կործանեաց զԳանձակ շահաստան, յորում եւ փլաւ սուրբ կաթողիկէն Հաղբատ», աղիւսակից ձախ՝ «Այլ եւ մեռանին մին հարուածոյ Բ (2) սիւնքն հաւատոյ Գրիգոր եւ Սարգիս վարդապետք, որդի Թոքակերի եւ Կորխեցին կոչեցեալ. եւ ի նոյն ամի Խարասնդոտն զԻւանէ եհար ի Խաչենք» (էջ 75ա):

Այն, որ Թոքակերի որդի Գրիգոր վարդապետը¹⁵ մահացել է Գանձակի երկրաշարժի ժամանակ, յայտնի էր ԺԳ. դ. պատմիչ Կիրակոս Գանձակեցու Պատմութիւնից՝ «...մեռաւ ի շարժմանէն մեծ վարդապետն Գրիգոր՝ հանդերձ այլ բազմութեամբ արանց եւ կանանց եւ մանկոց...»¹⁶: Սարգսի մասին աւելի քիչ տեղեկութիւններ են յայտնի¹⁷: Հայրապետ Վարդապետի ձեռագրի շնորհիւ իմանում ենք նրա մականունը՝ Կորխեցի¹⁸:

Հայրապետ Վարդապետի ընդօրինակութեան որոշ տեղեկութիւններ չկան Անեցու բնագրում, սակայն պահպանուել են այն օրինակում, որը շարունակելով իր Ժամանակագրութիւնն է կազմել Օրբէլեանը: Այդ յաւելումների մի մասին ծանօթանանք համադրման միջոցով: Սկզբում նշում ենք Անեցու բնագիրը (բերում ենք տեքստի այն մասը, որը ներկայացնում են հնագոյն ձեռագրերը, նշում հրատարակութեան էջը), երկրորդում՝ Անեցու Ժամանակագրութեան Օրբէլեանին պատկանած ձեռագրի համապատասխան հատուածը եւ երրորդում Հայրապետ Վարդապետի ձեռագրի տարրնթերցումը:

Համեմատութիւնը ցոյց է տալիս որ Հայրապետ Վարդապետի յաւելումները հիմնականում Ժամանակագրութեան տուեալներին աւելացուած բացատրական եւ տեղեկատուական բնոյթի լրացումներ են: Թէեւ դրանք մեծ մասամբ այլ աղբիւրներից յայտնի տուեալներ են, սակայն որոշ դէպքերում զգալի հետաքրքրութիւն են ներկայացնում (ինչպէս օրինակ, Սմբատ Ա-ին «տիեզերակալ» կոչելը, Ապլղարի Դահլաւունու «մարգպան» տիտղոսի յիշատակումը, Վահրամ Դահլաւունու՝ Ապուղամրի Թոռը լինելը եւն.):

Սամուէլ Անեցի¹⁹
(Հայոց) ՅԴ (855)
Մեծաշուք բախտի
պատահեալ Աշոտայ
որդոյ Սմբատայ՝
ամենայն նախնեացն
գեր ի վերոյ եղեալ:
(95)

ՊՀԴ (874): Աշոտ
լեալ իշխանաց
իշխան: (95)

ՊՁԷ (887), (Հայոց)
ՅԼԴ (885) Աշոտ
իշխանաց իշխան
թագաւորեաց Հայոց
ամս Ե(5): (95)

ՊՂԲ (?), Սմբատ
ամս ԻԴ (24): (95)

ՋԺԷ (917), (Հայոց)
ՅԿԲ (913) Յետ
սպանելոյն Սմբատայ
թագաւորին
տիեզերակալի ի
ձեռաց ամբարշտին
Յուսփայ՝ որդոյ
Ապուսիճթայ
նստիկանի եկելոյ ի

Ստեփանոս Օրբէլեան

Հայրապետ Վարդապետ
(Հայոց) ՅԴ (855)
Մեծաշուք բախտի
պատահեալն Աշոտ
որդի Սմբատայ
Խոստովանողի
ամենեցուն նախնեացն
գեր ի վերոյ եղեալ զընդ
լծով կացեալքս լծադիրս
բազում ազանց կացոյց:
(60բ)

ՊՀԴ (874): Աշոտ լեալ
իշխանաց իշխան ի ԺԹ
(19) ամի իւրոյ
իշխանութեանն: (60բ)

ՊՁԷ (887), (Հայոց)
ՅԼԴ (885) Աշոտ
Բագրատունի յետ ԻԲ
(22) ամի իշխանութեան
ի վերայ Հայոց
թագաւորեաց ամս Ե
(5): Սա առաջին
թագաւոր ի
Բագրատունեաց: (61ա)

Սմբատ որդի Աշոտոյ,
երկրորդ թագաւոր յետ
հաւր իւր, սա կոչեցաւ
Տիեզերակալ, որ եւ
մարտիրոսացաւ: (61ա)

ՋԺԴ (914), (Հայոց)
ՅԿԱ (912) Յաւուրս
յայտսիկ ռստիկան ոմն
եկեալ ի Պարսից չար եւ
զազանաբարոյ
Յուսուփ անուն, որ էր
եղբայր Ափշնայ եւ
նորա որոպքին կոչէր,
որդիք Ապուշիճայ

Հայս ի Դրօին
քաղաքի կախեալ
զփայտէ՝ անիշխան
լեալ երկիրս ամս Է
(7): (98-99)

Հայոց՝ ՆԱ (952)
Աշոտ որդի Աբասայ
(հրատ. մէջ
սխալմամբ՝
Սմբատայ) ամս ԻԷ
(27): (100)

ՋՁԸ (Հայոց) ՆԼԶ
(987) Սկիզբն
շինուածոյ
մեծանուն... ուխտին
Մարմաշինոյ՝ ի
քրիստոսասէր
իշխանաց իշխանէն
Վահրամայ: (103)

Ի (Հայոց) ՆԺԷ (968)
թին շինեցաւ
Հաղբատ ի
Խոսրովանոյշ
թագուիոյ, կնոջէ
Աշոտոյ Շահանշահի
եւ ապա զկնի Ժ ամի՝
Սանահինն: (11)

(Հայոց) ՆԼԶ (987)
Սկիզբն շինուածոյ
մեծանուն... ուխտին
Մարմաշինոյ ի
քրիստոսասէր
իշխանէն
Վահրամայ: (11)

ամսարշտի, եւ դառող եւ
հնարիմաց
մենգութեամբ ի ձեռն
ածեալ զթագաւորն
Հայոց զՍմբատ, որ
տիեզերակալն կոչէր,
որդի Աշոտի եւ վասն
խոստովանելոյ
գՔրիստոս կախեալ
եղեւ զփայտէ ի Դրօին
քաղաքի, մման գոլով
Քրիստոսի՝ Տեառն
իւրում, եւ զԷ(7) ամ
անիշխան կացին: 63ա

(Հայոց) ՆԱ (952) Աշոտ
ամս ԻԷ (27), այս Աշոտ
որդի Աբասայ Ողորմած
կոչեցաւ, վասն որոյ եւ
եղեւ իսկ: (64ա)

Շինեաց ի Սետրդիսն
զհրաշալի զուխտսն
զՀաղբատ եւ
զՍանահինն կինն
Աշոտայ Ողորմածին,
Խոսրովանոյշ վասն
արեւշատութեան
որդոց իւրոց
Գուրգենայ, Սմբատայ
եւ Գագկայ ՆԺԵ (966)
թվին: (64ա)

(Հայոց) ՆԼԶ (987)
Սկիզբն շինուածոյ
մեծանուն... ուխտին
Մարմաշինոյ ի
քրիստոսասէր
իշխանաց իշխանէն
Վահրամայ, որ էր բոռն
Ապուղամբի: (65ա)

(Հայոց) ՆԻԸ (979)
 Սմբատ Շահնշահ
 որդի Աշոտոյ ամս
 ԺԳ (13): Իսկ եւ իսկ
 ընդ թագաւորելն
 Սմբատայ լիւր
 արկեալ պարսպ
 քաղաքին Անույ
 բարձրաբերձ
 բրգամբք եւ
 լայնատարած տեղօք
 յԱխուրան գետոյն
 մինչեւ
 ցԾաղկոցաձորն
 կոչեցեալ վայր.

(Հայոց) ՆԻԸ (979)
 Սմպատ Շահնշահ
 որդի Աշոտոյ ամս
 ԺԳ (13). իսկ եւ իսկ
 ընդ թագաւորելն
 Սմբատայ լիւր
 արկեալ պարսպի
 քաղաքին Անույ
 բարձրաբերձ
 բրգամբք եւ
 լայնատարած
 տեղաւք յԱխուրեան
 գետոյն մինչեւ
 ցԾաղկոցաձորն
 կոչեցեալ վայր.

(Հայոց) ՆԻԸ (979)
 Սմբատ Շահնշահ որդի
 Ռդորմածին Աշոտոյ.
 սա ի սկզբան
 թագաւորութեան իւրոյ
 լիւր արկեալ պարսպի
 քաղաքին Անույ
 մեծատարած տեղաւք
 ընդարձակագոյն քան
 զհին շինուածն,
 բարձրաբերձ բրգամբք
 հաստակառոյց վիմաւք
 ի կողմանէ ի կոճն,
 յարեւելից հիւսիսոյ
 մինչեւ յարեւմուտս
 հիւսիսոյ տողս արկեալ
 շինուածոյն յԱխուրեան
 գետոյ մինչեւ
 ցԾաղկոցաձորն
 կոչեցեալ վայր:

հիմնարկեաց եւ
 զկաթուղիկէն
 պայծառափառ ի
 նմին քաղաքի, զոր ոչ
 կարաց աւարտել
 վասն կանխաժամ
 մահու կենաց իւրոց:
 (102-103)

հիմնարկեաց
 զկաթուղիկէն
 պայծառափառ ի
 նմին քաղաքի, զոր ոչ
 կարաց աւարտել
 վասն կանխաժամ
 մահու կենաց իւրոց:
 (11)

Դարձեալ նոյն
 թագաւոր Սմբատ
 շահնշահ յետ
 շինուածոյ քաղաքին
 հիմնարկէ զկաթուղիկէն
 պայծառափայլ ի նմին
 քաղաքի, չափ
 աշտիճանացն եւ երկուս
 կարգս ի տաճարէն,
 յորում կայ ի
 քառակողմն կուսէ
 անկեանցն դրոշմ գծոյ
 անուան նորա, եւ ոչ
 կարաց աւարտել վասն
 կանխաժաման մահու
 կենաց իւրոց: (65ա)

(Հայոց) ՇԼԱ (1082)
 թուին Լիպարիտն
 տաճիկ եղեւ Կիւրիկէ
 Շաքոյ թագաւորն

(Հայոց) ՇԼԵ (1086)
 Լիպարիտն տաճիկ
 եղեւ եւ Կիւրիկէ Շաքոյ
 թագաւորն ի սուղանն

գնաց ի սուլտանն եւ
դարձաւ անդրէն
պատուով: (15)

չոգաւ եւ դարձաւ
անդրէն պատուով:
(70ա)

(Հայոց) ՇԼԶ (1087) Ի
սուլտանն գնացին
Հայոց եւ Վրաց
թագաւորքն Կիւրիկէ
եւ Գարգի: (15)

(Հայոց) ՇԼԶ (1087) Ի
սուլդանն գնացին
Հայոց եւ Վրաց
թագաւորքն Կիւրիկէ եւ
Գարգի: (70ա)

(Հայոց) ՇԿԹ (1120)
Դաւիթ թագաւորն
Վրաց շար գէլխազի
եւ զՄլրըքն: (17)

(Հայոց) ՇԿԷ (1118)
Դաւիթ թագաւորն
Ափղազաց զաւրացեալ
խաչիւն Ք(րիստոս) հար
գէլխազի եւ
զՄլրքտուղիլին: (73ա)

(Հայոց) ՇՁ (1131)
Փլաւ Ամենափրկիչն
յԱնի ի մարերի ի ԺԵ
(15): (129)

Ռ-ՃԻԹ (1129) (Փլաւ)
Ամենափրկիչն յԱնի ի
մարերի ի ԺԵ (15),
յաւուր հինգշաբթոջ:
(17)

(Հայոց) ՇՀԹ (1130)
Փլաւ Ամենափրկիչն
յԱնի շինեալն
յԱպղարիփ
մարգպանէն: (74բ)

(Հայոց) ՇՁԱ (1132)
Մեռաւ Փատլուն ի
պատերազմի տիրեալ
ամս Է(7): Եւ յետ
նորա եկաց եղբայր
նորա Մահմուտ: (130)

(Հայոց) ՇՁԱ (1132)
Մեռաւ Փատլուն ի
պատերազմի տիրեալ
ամս Է(7) եւ յետ նորա
եկաց եղբայր նորա
Մահմուտ: (17)

(Հայոց) ՇՁԱ (1132)
Մեռաւ Փատլուն ի
պատերազմի եւ
իշխեաց Անոյ եղբայր
նորա Մահմուտն: (74բ)

Անեցու ժամանակագրութեան տարրեր տեղերում կատարուած ընդօրինակութիւններում կամ տարրեր վայրերում պահուած ձեռագրերում նկատուում է մի օրինաչափութիւն՝ տուեալ տեղին առնչուող պատմական տեղեկութիւնների ներմուծում ժամանակագրութեան մէջ: Օրինակ, Հռոմոսում ընդօրինակուած ձեռագրում վանքի Ս. Յովհաննէս եկեղեցու հիմնադրման մասին տեղեկութեան ներմուծումը (Մատենադարան, ձեռ. թիւ 3613, էջ 60բ)²⁰, կամ Հաւուց Թառի վանքի առաջնորդին պատկանած ձեռագրում այդ վանքի պատմութեան վերաբերեալ բազմաթիւ տեղեկութիւնների յաւելումը (Մատենադարան, ձեռ. թիւ 3681)²¹: Հայրապետ Վարդապետի ձեռագրում առաւել աչքի զարնողը Անիին վերաբերող հատուածներում կատարուած յաւելումներն են:

Դրանք ոչ միայն ճշգրիտ են, ինչպէս օրինակ Անիի Սմբատեան պարսպների տեղադրութեան բնորոշումը՝ «յարեւելից հիւսիսոյ մինչեւ յարեւմուտս հիւսիսոյ տողս արկեալ», այլեւ երբեմն պարունակում են զարմանալի մանրամասներ: Յատկապէս հետաքրքիր է Սմբատի հիմնադրած Կաթողիկէ եկեղեցու անկիւններում նրա անուան գրութեան փաստի արձանագրումը. «...չափ աշտիճանացն եւ երկուս կարգս ի տաճարէն, յորում կայ ի քառակողմն կուսէ անկեանցն դրոշմ գծոյ անուան նորա...»: Այդ գրութիւններից մէկը բարբախտաբար պահպանուել է: Արձանագրուած «ՍՄՊԱ(S)» անուան տեղադրութեան մասին Անիի վիմագրական ժողովածուում նշում է՝ «արտաքուստ, հիւսիսային պատի արեւելեան անկիւնում»²²: Հնարաւոր է, որ Սմբատի «կանխաժաման» մահը եւ Կաթողիկէի անաւարտ մնալն էր պատճառը, որ այս եղանակով արձանագրուել է նրա անունը, որը Հայրապետը բնորոշում է որպէս «դրոշմ գծոյ անուան նորա»: Եկեղեցին անաւարտ էր, չէր գրուած շինարարական արձանագրութիւն եւ հնարաւոր է, որ հենց այդ պատճառով կեանքից հեռացած արքայի անունը գրուել է պատերի այն մասում, ուր հասել էր շինարարութիւնը: Թերեւս պատերի բարձրութեան այդ չափն է նշել Հայրապետ Վարդապետը՝ «...չափ աշտիճանացն եւ երկուս կարգս ի տաճարէն...»: Կարծում ենք, որ այս ձեւակերպումը հնարաւոր կը լինի ճիշտ մեկնաբանել, երբ յայտնի լինի թէ Սմբատի անուան գրութիւնը գետնից կամ գետնախարսխից ինչ բարձրութեան վրայ է գտնւում:

Անիին քաջածանօթ լինելու վկայութիւն է նաեւ Ս. Փրկչի քանդուելու առիթով («Փլաւ Ամենափրկիչն յԱնի») եկեղեցու կառուցողի մասին Հայրապետ Վարդապետի կատարած յաւելումը՝ «...շինեալն յԱպղարիփ մարգպանէն»: Ապղարիբի պաշտօնը նշուած է Ս. Փրկչի 1036ին շինարարական արձանագրութեան մէջ. «ԵՍ ԱՊԼՂԱՐԻՊ ՍԱՐԶՊԱՆ... ՇԻՆԵՑԻ ԶՍՈՒՐԲ ՓՐԿԻՉՍ...»²³:

Կատրամիդէ թագուհու հովանաւորութեամբ Անիի Կաթողիկէ եկեղեցու կառուցման աւարտին նուիրուած հատուածում, Հայոց ՆԾԷ (1008) թուականի դիմաց Հայրապետն աւելացնում է Սմբատից բացի Գագիկ Ա.ի միւս եղբօր անունը՝ «...եղբար Սմբատայ եւ Գուրգենայ» (էջ 65ր): Բայց աւելի հետաքրքիր է, որ թագուհու անունը, որն Անեցին նշում է «Կատրամիդէ»²⁴ ձեւով, ինչպէս միւս հայ պատմիչները, Հայրապետը գրում է «Կտրամիդէ» (էջ 94ա), ինչպէս որ Կաթողիկէ եկեղեցու շինարարական արձանագրութեան մէջ է՝²⁵:

Հայրապետ Վարդապետի միւս յաւելումներին չենք անդրադառնում, քանի որ դրանցից ամէն մէկն էլ կարող է օգտակար լինել այս կամ այն հարցի պատմութեամբ զբաղողներին համար, ինչպէս որ արդէն իսկ եղել է «տիեզերակալ» տիտղոսի խնդրի ուսումնասիրութեան ժամանակ, որի առաջին կրողը Սմբատ Ա. Բագրատունին էր²⁶։

Ամփոփելով, կարող ենք ասել, որ Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան Հայրապետ Վարդապետի, ամենայն հաւանականութեամբ ժԳ. դարում եւ Անիի շրջանում կատարած ընդօրինակութիւնը, ունի պատմական որոշակի արժէք ներկայացնող յաւելումներ։

ԾԱՆՕԹԱԳՐՈՒԹԻՒՆՆԵՐ

- ¹ Սամուէլի Քահանայի Անեցոյ Հաւաքմունք ի Գրոց Պատմագրաց՝ Յաղագս Գիւտի ժամանակաց Անեցոց Մինչեւ ի Ներկայս, ծայրաքաղ արարեալ, յառաջարանով, համեմատութեամբ, յաւելուածներով եւ ծանօթութիւններով Արշակ Տէր-Միքելեանի, Վաղարշապատ, Ս. էջմիածին, 1893։ Այսուհետեւ իբրեւ ելակէտ վերցնում ենք այս հրատարակութիւնը։
- ² Կարէն Մաթեոսեան, «Սամուէլ Անեցու ժամանակագրութեան Հնագոյն Ձեռագրերը», Ակադեմիկոս Նիկողայոս Մառի Մշնդեան 140 Եւ Մահուան 70ամեակների Տարելիցի Ժողովածու, խմբագիր՝ Պարոյր Մուրադեան, Երեւան, 2005, էջ 37-48, նոյնի՝ «Սամուէլ Անեցին Անիի Պատմութեան Մասին», էջմիածին, 2006, Բ-Գ, էջ 72-85։
- ³ Սամուէլի Քահանայի, էջ ԺԸ։
- ⁴ Յուշակ Ձեռագրաց Մաշտոցի Անուան Մատենադարանի, հտր. Ա., Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1965, սիւնակ 669-670։
- ⁵ Յիշատակագրութիւններից մէկում Հայրապետը յիշատակում է իր երկու եղբայրներին՝ «...գեղարաց իմոց Կարապետին եւ գեաշատրին յիշեայ, ո՞վ պատուական վերծանող եղբայր ի Քրիստոս» (ԺԳ. Դարի Հայերէն Ձեռագրերի Յիշատակարաններ, կազմեց Արտաշէս Մաթեոսեան, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1984, էջ 905)։
- ⁶ Մանր ժամանակագրութիւններ, հտր. 1, կազմեց Վազգէն Յակոբեան, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, 1951, էջ 20։
- ⁷ Մատենադարան, ձեռ. 1897, էջ 1ա։ Հմմտ.՝ Սամուէլի Քահանայի, էջ 3։
- ⁸ ԺԳ. Դարի, էջ 905։ Այս եւ յաջորդ մէջբերումներում ընդգծումները մերն են - Կ.Մ.։
- ⁹ Սամուէլի Քահանայի, էջ 120։
- ¹⁰ ժամանակագրութիւն Ստեփաննոսի Օրբէլեանի, հրատ. պատրաստեց Աշոտ Աբրահամեան, Երեւան, 1942, էջ 16։
- ¹¹ Մխիթարայ Այրիվանեցոյ Պատմութիւն Հայոց, Մոսկուա, 1860, էջ 61։
- ¹² Ռաֆայէլ Մաթեոսեան, Տաշիր-Չորագետ, Երեւան, Հայկական ՍՍՀ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1982, էջ 105։
- ¹³ Մատենադարան, ձեռ. 5619, էջ 105բ։
- ¹⁴ Սամուէլի Քահանայի, էջ 132։ Հատուածը մօտաւորապէս նոյնն է Օրբէլեանի մօտ (էջ 17)։

- ¹⁵ Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց Անձնանունների Բառարան, հտր. Ա., Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 1942, էջ 557:
- ¹⁶ Կիրակոս Գանձակեցի, Պատմութիւն Հայոց, աշխատասիրութեամբ Կ. Ա. Մելիք-Օհանջանեանի, Հայկական ՍՍՌ Գիտութիւնների Ակադեմիայի Հրատարակչութիւն, Երեւան, 1961, էջ 200:
- ¹⁷ Հրաչեայ Աճառեան, Հայոց Անձնանունների Բառարան, հտր. Դ., Երեւան, Երեւանի Պետական Համալսարան, 1948, էջ 412:
- ¹⁸ Կորիս անունով բնակավայր գոյութիւն ունի Ախալքալաքի շրջանում (Թաղէոս Յակորեան, Ստեփան Մելիք-Բախշեան, Յովհաննէս Բարսեղեան, Հայաստանի Եւ Յարակից Շրջանների Տեղանունների Բառարան, հտր. 3, Երեւան, Երեւանի Համալսարանի Հրատարակչութիւն, 1991, էջ 234): Չի բացառւում, որ հնում Կորիս անունով բնակավայր գոյութիւն ունեցած լինի Գուգարաց լեռներից սկիզբ առնող Կորիսան գետի (Կուրի վտակ) շրջանում:
- ¹⁹ Ընդհանրապէս Անեցին նշում է երկու հիմնական թուական՝ Փրկչական, սկսելով Քրիստոսի ծնունդից, եւ՝ Հայոց: Այս երկուսի միջեւ սովորաբար երկու տարուայ տարբերութիւն կայ: Աւելի ճիշտը Հայոց թուականն է, քանի որ այդ տուեալները հաստատում են նաեւ այլ աղբիւրներով:
- ²⁰ Մաթեւոսեան, «Սամուել Անեցու», էջ 42:
- ²¹ Կարէն Մաթեւոսեան, «Հաւուց Թառի Վանքի Եւ Ապիրատեան Տոհմի Պատմութեան Նորայայտ Տուեալներ», Բանբեր Մատենադարանի, 17, Երեւան, 2006, էջ 149-162:
- ²² Դիւան Հայ Վիմագրութեան, պր. 1, Անի Քաղաք, կազմեց Յովսէփ Օրբէլի, Երեւան, Հայկական ՍՍՌ ԳԱ Հրատարակչութիւն, 1966, էջ 36:
- ²³ Նոյն, էջ 44:
- ²⁴ Սամուէլի Քաջանայի, էջ 105:
- ²⁵ Դիւան Հայ Վիմագրութեան, պր. 1, էջ 35:
- ²⁶ Հայրապետ Մարգարեան, «Բագրատունի Թագաւորների «Տիեզերակալ» Տիտղոսը», ՀՀ ԳԱԱ Պատմութեան Ինստիտուտ, Հայոց Պատմութեան Հարցեր, Գիտական Յօդուածների Ժողովածու, թիւ 6, Երեւան, 2005, էջ 99-106:

HAYRAPET VARDAPET'S MANUSCRIPT OF
SAMUEL ANETSI'S *CHRONOLOGY*
(Summary)

KAREN MATEVOSSIAN

In classical Armenian historiography the twelfth century Armenian historiographer Samuel Anetsi, the vicar of the mother Church of Ani, was famous for his *Chronogy*, which covers Armenian history until 1163.

Karen Matevossian notes that in 1893, father Arshak Ter-Mikelian published the comprehensive text of this *Chronology* after making extensive additions to it, based on the 14 manuscript-copies and variants of the *Chronology* that were in his hands.

However, the author contests that Ter-Mikelian did not pay adequate attention to the oldest manuscript copy, which belonged to Hayrapet Vardapet, probably copied in the 13th century. Matevossian wonders whether Ter-Mikelian chose not to make use of that copy because the information it contained was more concise and different from the other manuscripts.

Matevossian focuses on the content of the said version and, after various textual comparisons with the one published by Ter-Mikelian, concludes that the version of Hayrapet Vardapet has important historical data that should not be overlooked.